

Slzy ve vybraných básnických sbírkách Jaroslava Seiferta

Martin Wagenknecht

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta,
Univerzita Karlova, Praha

Ve svém příspěvku chceme navázat na naši předchozí práci (Janovec – Wagenknecht, v tisku), která se věnovala obrazu smíchu a slz v českém jazyce, resp. v českých příslovích, folklórních textech a frazémeh. Nyní svůj zájem zužujeme pouze na obraz slz, a to v básnickém díle Jaroslava Seiferta (dále J. S.). Pro naše zkoumání jsme vybrali čtyři sbírky J. S. – *Maminka*, *Kamenný most*, *Město v slzách* a *Býti básníkem* jako výsek Seifertovy tvorby. Materiál čerpáme z básnického slovníku J. S., který je zpracováván na KČJL UK PedF (o něm viz např. Machová 1997, Janovec 1998, Haasová 1999, Janovec – Wagenknecht, v tisku).

Pro tvorbu autorského slovníku J. S. je využíván počítačový program Concorder (vytvořený na montrealské univerzitě D. Randem a T. Paterovou pro tvorbu autorských slovníků). Tento software umožňuje vytvořit katalog z výchozího textu dané sbírky. V každém katalogu jsou abecedně seřazeny slovní tvary (pro slovní druhy jednotlivých lemmat a jejich spisovnou podobu je určující SSČ). S katalogem je propojen text zpracované sbírky básní, kde je možno vyhledat kontext daného slovního tvaru, což pro nás při práci na našem příspěvku bylo velmi důležité. Každé slovo nese označení složené ze tří číslic. Pro naše potřeby jsou nejdůležitější první dvě. První označuje řadové číslo básně v dané sbírce, ve které se slovní tvar vyskytuje, a druhá číslice, v kolikátém verši této básně se nachází. U jednotlivých kontextů uvádíme označení zkoumaného slovního tvaru. Pro příklad: 27.43,7 *Pro slzy nevidím na ně*. Tento zápis označuje 43. verš ve 27. básni dané sbírky. Protože zkoumáme čtyři sbírky, budeme je rozlišovat jejich iniciálami – M (*Maminka*), BB (*Býti básníkem*), KM (*Kamenný most*) a MVS (*Město v slzách*). Iniciály uvádíme před číselným označením. Pokud situace vyžaduje více veršů pro pochopení, uvádíme je také. Verše oddělujeme lomítkem.

Pro vlastní definici významu lexému *slza* jsme využili PSJČ, který ji vykládá jako: „výměšek očních žláz kanoucí v podobě kapek čiré tekutiny z očí při pláči n. fyzickém podráždění“; dále *slza* vystupuje v ustálených spojeních: *slzy Kristovy* (Lacrimae Christi) – druh vína, *prolévat krokodýlí slzy* (neupřímně naříkat) a také jako označení: „malého množství vody, krůpěje nebo nápoje, zejm. alkoholického“, např. *slza vína*, *slza kořalky*.

Ve zkoumaném materiálu se lexém *slza* vyskytoval pouze v základním uvedeném významu, např. M 1.15,7 *a měla slzy na očích*; BB 12.13,18 *potřísněné potem, slzami i krví*; KM 4.200,16 *ale já měl jsem slzy v očích*, na který se ovšem navrstvovaly různé konotace.

Vzhledem k tomu, že za významově nejbližší lexému *slza* považujeme „dějová substantiva odvozená od sloves či adjektiv, které ale spíš propojuje konotace smutku a

aktu ‚vytékání slz‘, než že by byla synonymní se samotným lexémem *slza*“ (Janovec – Wagenknecht, v tisku), věnujeme se v rámci naší práce také těmto dějovým substantivům. Ve zkoumaném materiálu jsou to *pláč*, *brek*, *nářek*, adjektivum *plačící* a slovesa vyjadřující „vytékání slz“ *plakat*, *zaplakat*, *naříkat*, *vzlyknout* a *vzlykat*. U sloves *naříkat* a *vzlykat* je sémantický rys [+ tečení slz] spíše průvodní, základním konstitutivním rysem je [+ vydávání zvuku] realizující emoční stav jedince.

S pomocí softwaru Concorde jsme shromáždili frekvenční data zkoumaných lexémů. Ta jsou v tabulce uspořádána sestupně podle počtu výskytu ve všech zkoumaných sbírkách. Vidíme, že nejčastěji vyskytujícím se lexémem je *slza*, druhým v pořadí je lexém *plakat*, tyto dva lexémy jsou také jediné, které se vyskytují ve všech sledovaných sbírkách. V tabulce uvádíme také spojení *otřít oči*, které budeme analyzovat níže.

	Maminka	Býti básníkem	Kamenný most	Město v slzách	celkem
slzy	5	8	5	6	24
pláč	6	3	2	2	13
plakat	5	3	0	1	9
naříkat	0	0	2	0	2
zaplakat	0	0	0	2	2
brek	1	0	0	0	1
nářek	1	0	0	0	1
zalkat	0	1	0	0	1
otřít oči	0	1	0	0	1
vzlyknout	0	1	0	0	1
plačící	0	1	0	0	1
lkaní	0	0	0	1	1
celkem:	18	18	9	12	57

Jak je patrné z frekvenčních údajů, lexém *slza* (a jeho synonyma) je v Seifertově díle nezanedbatelně zastoupen. Smyslem této práce ale není zpracovávat frekvenční data z autorského slovníku, ale představit různé významové aspekty využití těchto lexémů. Zajímají nás významy a jejich proměny, konotace a metaforizace dané právě užitím ve specifické jazykové oblasti, jako je jazyk poezie, a to jednoho z nejvýznamnějších českých básníků dvacátého století. Poznávání a odkrývání významu a konotací je podstatné pro zvládnutí komunikace a pro její studium, jak upozorňuje i Hájková v práci týkající se uchopování významu od nejnižšího dětského věku (Hájková, 2007).

Slzy/pláč mohou vyjadřovat „skutečný projev skutečného smutku“: MVP 4.45,5 a já *zaplakal*; M 24.41,5 *plakala nad hrníčkem kávy*. Mohou být i projevem bolesti – BB

28.25,20 *Při bití vždycky si vzlyknou. Pláč/slzy* mohou vyjadřovat i lítost: M 1.16,5 *Proč pláčeš, čeho je ti líto?* U pláče Seifert často klade důraz na jeho zvukové projevy, neboť jej často kombinuje se slovesem smyslového vnímání nebo se slovesem vyjadřujícím začátek nějakého zvuku, příp. jeho ukončení – KM 3.169,9 *neslyšel nařikati*; M 13.18,21 *ozval se křik a potom pláč*; M 13.32,0 *pláč ztichl; ale svítí; ale svítí*. Podobně je tomu i ve spojení BB 19.3,16 *v telefonu tvůj pláč*.

V jiných spojeních vystupují do popředí vlastnosti *slzy* jako tekutiny. S tím jsou spojené specifické vlastnosti tekutin – tekutinu, tedy *slzu*, je možno otírat: BB 19.43,2 *Tak už si otři oči / a neplač*; KM 5.109,7 *nemůže slzy utřít do ní*; KM 5.110,9 – *nemůže slzy utřít do ní. Slzy* mohou být vyždímány: BB 32.56,16 *Jako bych mohl z chladného železa / vyždímat horkou slzu*. Vodní plochy, příp. nádoby na uchovávání tekutin, mají dno, podobně ho tedy mohou mít také *slzy* nádobu naplňující ve spojení: BB 13.37,16 *až na dno svých slzí*.

Slzy také v Seifertově díle kanou (BB 27.39,15 *a na zem kanou slzy*) a později se slévají v jeden vodní tok: MVP 16.3,2 *a slzy, které z očí chudých kanou, / se v jednu řeku slily*. To, že *slzy* působením gravitace padají k zemi, je vyjádřeno v následujících metaforách: MVP 16.7,2 *a pláč a lkaní, padajíc v město bez ustání*; MVP 16.7,9 *a pláč a lkaní, padajíc v město bez ustání*.

Tekutinou je možno také něco nebo někoho potřísnit – BB 12.13,18 *potřísněné potem, slzami i krví*.

Pomocí tekutiny je také možné hasit požár, příp. jiskry — M 8.23,5 *však slza, jež se skutálí, / ach skutálí, / tu žhavou jiskru zhasí*. Zde se projevuje časté metaforické zpodobňování *slz* jako perel, tj. kulatého lesklého předmětu, který se může nejen *skutálet*, ale i např. *sypat*. Na tento fakt jsme narazili již při zkoumání frazémů obsahujících jako svoji složku lexém *slza*: „Výjimečně se *slzy* objevují jako pevná látka, potom je lze *sypati*, často to bývá ve spojení s metaforou *slzy* = lesklý předmět, lesklý předmět = perly, perly = *slzy*, pak také *slzy* lze *sypat*“ (Janovec – Wagenknecht, v tisku).

S tekutou povahou *slz* je zřejmě spojen i následující verš. Některé tekutiny totiž můžeme použít jako lepidla, což ale v tomto případě o *slzách* neplatí: BB 19.10,8 *Ale tvé slzy už nikdy neslepí / rozlomenou pečeť marných slibů*.

Lokalizace *slz* většinou vychází z reálného světa. *Slzy* mohou být na tvářích (M 22.37,10 *a měl jsi slzy na tváři*), na očích (M 1.15,7 *a měla slzy na očích*) i v očích (KM 4.200,16 *ale já měl jsem slzy v očích*). S výskytem *slz* v očích je spojeno i to, že *slzy* jsou lesklý, svítící objekt, proto se mohou v očích *zalesknout*. Ve zkoumaném materiálu se nachází takový případ — MVP 2.35,7 *oko se slzou mi zalesklo*. V tom, že jsou *slzy* lesklý předmět a svým leskem se mohou podobat sklu, můžeme spatřovat motivaci následující metafory: BB 33.74,10 *I když obraz mám často zasklený vlastními slzami*.

Slzy v očích mohou být i překážkou správného vidění, Seifert tuto skutečnost vyjadřuje explicitně: M 27.43,7 *Pro slzy nevidím na ně*; KM 4.201,6 *a pro slzy neviděl*.

Ale pláč nutně nemusí být lokalizován v obličeji, ale může se odehrávat i v nitru člověka, nejen na jeho povrchu — MVP 20.21,9 *a v duši pláč*. Případně vyjádření emocí může vycházet z lidského nitra; tím bývá vyjádřena upřímnost či velká intenzita takového projevu — MVP 16.11,11 *aby nad tím městem z hloubi duše plakal*.

Pláč/brek se nemusí přímo projevit, může se k němu pouze schylovat. Zde podobně, jako může být člověku do smíchu, může být i do *breku* — M 11.19,3 *do breku bylo mi*. Do *pláče* se můžeme dát jako do nějaké práce (podobně také do smíchu) — BB 7.27,18 *dala by se asi do pláče*.

Slzy nebo *pláč* mohou být nežádoucím vyjádřením emocí, kterému se člověk musí bránit — BB 16.77,20 *at' se musí bránit slzám*; BB 16.79,25 *Jako se bránil F. X. Šalda pláči*. Vyjádření pláče může být i prudké vyvolávající záchvěv těla — M 24.48,24 *tělem mi zachvěl prudký pláč*. Tělesné chvění je v češtině spojené spíše se smíchem (Janovec – Wagenknecht, v tisku).

Slzy nemusejí sloužit jenom k pravdivému vyjádření emocí. Mohou sloužit k obměkčení další osoby. U Seiferta se setkáváme s frazémem *plakat někomu do klína* (M 34.29,5 *a do klína už plakat není komu*), tento frazém se v dnešní češtině běžně nevyskytuje, ale F. L. Čelakovský ve svém *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* (Čelakovský, 1949) uvádí frazém podobný – *někomu slzy do klína sypati* – s vysvětlením: „pláčem chtíti obměkčiti“.

Slzy/pláč také mohou vyjadřovat intenzitu či míru nějaké činnosti nebo situace, kdy *slzy/pláč* označují nejzazší intenzitu. Takto jich ve zkoumaném materiálu využívá i J. S.: MVP 12.64,29 *a my z ní pili do dna, až do dna zhluboka, / až hlava se zvrátila nazad a slza vhrkla do oka*. M 15.46,2 *k pláči byl smutný ten náš stůl* M 12.17,21 *bývaly potom hebké k pláči*.

V kontextu KM 4.100,9 *A naše země révorodá / rodí jen slzy; slaná voda / na tváři vrásky vyrývá*, vystupují *slzy* jako věc bez jakékoliv hodnoty v kontrastu s vinnou révou. Toto souvisí s tím, že *slzy* jsou, jak bylo řečeno výše, primárně spjaté s negativními emocemi a prožitky – bolestí, lítostí, smutkem – kterých jsou hlavním projevem. *Slzy* zde tedy vyjadřují absolutní beznaděj.

Ze zkoumaného materiálu vyplynulo, že v díle J. S. je dominantní zobrazování *slz* jakožto tekutiny, tzn. s vlastnostmi pro tekutiny typické, a prostředku vyjádření intenzity. Specifické je užití *slz* jako pevné látky, kterou lze sypat, nebo skla, metaforizace *slz* jako prostředku k obměkčení adresáta, jejichž výskyt v dříve analyzovaném materiálu, tedy ve frazémech, byl omezený (sypající se pevná látka) nebo nebyl zaznamenán vůbec.

Literatura:

ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*. Vyšehrad, Praha 1949.

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha 1983.

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha 1988.

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné I, II*. Praha 1994.

HAASOVÁ, L.: *Pokus o stanovení sémantických tříd v díle Jaroslava Seiferta*. In: *Varia VIII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť při SAV 1999, s. 75 – 82.

HÁJKOVÁ, E.: *Jazyková tvořivost žáků mladšího školního věku*. In: *Euro litteraria & Euro lingua* 2007, Liberec 2008, s. 290.

JANOVEC, L.: Využití programu Concorde pro tvorbu autorských slovníků. In: *Varia VIII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 63 – 70.

JANOVEC, L.: Z autorského slovníku Jaroslava Seiferta – sémantická charakteristika a použití zájmen já a my v některých sbírkách. In: *Varia VIII*, Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 82 – 91.

JANOVEC, L. – WAGENKNECHT, M.: Program Concorde and Jaroslav Seifert's Individual Dictionary, in: *Computer Treatment of Slavic and East European Languages*, Brno: Tribun 2007, s. 86 – 95.

JANOVEC, L. – WAGENKNECHT, M.: O některých projevech emocí v českých frazémeh. Příspěvek na Minská folklorní čtení, listopad 2008, v tisku.

MACHOVÁ, S.: Autorský slovník básnického díla Jaroslava Seiferta. In: *Filologické studie XX*, Praha: Karolinum 1997, s. 29 – 34.

PALA, K. – VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. Praha, 1994.

PSJČ: *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1935–1957

SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha: Academia 2007.

WAGENKNECHT, M.: Z autorského slovníku Jaroslava Seiferta – poznámky o slovese být. Referát přednesený na studentské bohemistické konferenci ve Vratislavi, v tisku.

Příloha:

Seznam excerpovaných kontextů z autorského slovníku J. S.:

Maminka:

M 1.15,7 *a měla slzy na očích*

M 1.16,5 – *Proč pláčeš, čeho je ti líto?*

M 1.6,12 *k oknu je v pláči odvrácena*

M 1.7,5 – *Proč pláčeš, co máš za bolest,*

M 8.23,5 *však slza, jež se skutálí./ ach skutálí./ tu žhavou jiskru zhasí*

M 11.19,3 *do breku bylo mi*

M 12.17,21 *bývaly potom hebké k pláči*

M 13.18,21 *ozval se křik a potom pláč*

M 13.32,0 *pláč ztichl; ale svítí*

M 14.33,11 *nedá se do pláče*

M 15.46,2 *k pláči byl smutný ten náš stůl*

M 22.37,10 *a měl jsi slzy na tváři*

M 24.39,14 *jsem slyšel – nářek usedavý*

M 24.41,5 *plakala nad hrníčkem kávy*

M 24.48,24 *tělem mi zachvěl prudký pláč*

M 24.51,2 *někoho zalkat srdcelomně*

M 27.43,7 *Pro slzy nevidím na ně.*

M 31.8,20 *Ať smích to byl, ať slzy / a hořké slovo k nim*

M 34.29,5 *a do klína už plakat není komu*

Býti básníkem

BB 3.50,15 *je nešťastná a pláče*

BB 7.27,18 *dala by se asi do pláče*

BB 12.13,18 *potřísněné potem, slzami i krví*
 BB 13.37,16 *až na dno svých slzí*
 BB 16.77,20 *ať se musí bránit slzám*
 BB 16.79,25 *Jako se bránil F. X. Šalda pláči*
 BB 19.3,16 *v telefonu tvůj pláč*
 BB 19.10,8 *Ale tvé slzy už nikdy neslepí / rozlomenou pečeť marných slibů.*
 BB 19.43,2 *Tak už si otři oči/ a neplač*
 BB 24.12,13 *A k tomu pár slzí*
 BB 27.39,15 *a na zem kanou slzy*
 BB 28.25,20 *Při bití vždycky si vzlyknou*
 BB 29.38,11 *Prokrista, zalkala by matka*
 BB 30.73,2 *seděl na okraji postele / a plakal*
 BB 31.31,10 *uprostřed plačících očí*
 BB 32.56,16 *Jako bych mohl z chladného železa / vyždímat horkou slzu*
 BB 33.74,10 *I když obraz mám často zasklený vlastními slzami*

Kamenný most

KM 3.134,17 *Osud, který je k pláči*
 KM 3.53,5 *proč naříkat si na osud*
 KM 3.169,9 *neslyšel naříkati*
 KM 4.100,9 *A naše země révorodá / rodí jen slzy; slaná voda / na tváři vrásky vyrývá.*
 KM 4.200,16 *ale já měl jsem slzy v očích*
 KM 4.201,6 *a pro slzy neviděl*
 KM 5.41,16 *k úsměvu dívek, k pláči vdov.*
 KM 5.109,7 *nemůže slzy utřít do ní*
 KM 5.110,9 – *nemůže slzy utřít do ní.*

Město v slzách

MVP 1.1,6 *Město v slzách*
 MVP 2.35,7 *oko se slzou mi zalesklo*
 MVP 3.60,7 *byl by zaplakal*
 MVP 4.45,5 *a já zaplakal*
 MVP 12.64,29 *a my z ní pili do dna, až do dna zhluboka, / až hlava se zvrátila nazad a slza vhrkla do oka.*
 MVP 16.1,8 *Město v slzách*
 MVP 16.3,2 *a slzy, které z očí chudých kanou, / se v jednu řeku slily,*
 MVP 16.5,15 *těmito slanými slzami od pláče*
 MVP 16.7,2 *a pláč a lkaní, padajíc v město bez ustání*
 MVP 16.7,9 *a pláč a lkaní, padajíc v město bez ustání*
 MVP 16.11,11 *aby nad tím městem z hloubi duše plakal*
 MVP 20.21,9 *a v duši pláč*